

Թեամբ եւ մեծապատրաստ հանդերձա-
նօք:

ԱՐՇԱԿԱՒԱՆ ՅԱՐՇԱՐՈՒՆԻՍ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ.

Պատմութեանց հմուտ եղող ազգայնոց քաջ իսկ յայտնի է Արշակաւանոյ շինութեան սկիզբը՝ ի թիկանց կուսէ լինին Մասեաց, յամին 370, եւ փոքր ժամանակի տեղութիւնը մինչեւ յ 374 թիւ Փրկչական, ուստի եւ հարկաւ այսպիսի մի քաղաք առիթ նախանձայուզութեան ազդին եւ տարապարտ սպանման մարդկան բխրաւորաց՝ օրինաւոր եւ ըստ արժանւոյն պատմական տեղեկութիւն չի ունենալ, որպէս զի իւր տեղութեան ժամանակի անցքովը յագեցնէ յետագայից միտքը, եւ բաղմաց ևս զուգընթաց անցից վրա գիտութիւն տայ: Այլ շատէն շատ նորա շինութեան եւ աւերանաց ժամանակի պէտքալի անցքերը յակամայից կարգալով ի գիրս Խորենացւոյն պիտի ողբայ եւ կարեւոր խոցի ի սիրտ, բարբա-
րոսական եւ անօրէն, անկարգ եւ անկառա-
փար իշխանութեան, եւ միանգամայն մարդ-
կային տարօրինակ դործոց անմտութեան վրայ, եւ այն առաջին քրիստոնէայ դարե-
րում Հայաստանի նոր լուսաւորութեան ժամանակ, զոր ահա կգրեմք:

Արշակ երկրորդ՝ Տրդատայ մեծի ար-
քայական դաւադանէն իջած, անարժան
Թագաւորն Արշակունի, այն ինչ իւր չար

եւ անօրէն գործոց, ազգակործան սրածու-
թեանց եւ ընտանի արիւնհեղութեանց
համար մէկ կողմէն Շապհոյ պարսկական
զօրքերը իրեն հաւատարիմ ու միանգամայն
ուխտադրութ Թագաւորի երկիրը յարի-
ւելից եւ ի հարաւոյ պատուար պարսպի
կանգնած էին ի Յոյնս ձեռն տալուն հա-
մար, իր երկրի մէջ իր ցեղական տունը
բովանդակ, իր արեանառութն եւ մերձա-
ւորք քէն ի սրտի, եւ զէն ի ձեռն արքա-
յական տունը պաշարած էին - ամուրն
Անի, (կմախ Անին) ընտանի եւ մեղա-
պարտ ու հայրասպան որդւոյ արիւնը փո-
խանակ թափելու:

Այսպիսի ահա պէտքալի անցից դառն
դարձուածոց ժամանակ, եւ իւր ընտանի
արիւնը Աստուծոյ արդարադատին Աթո-
ռոյ յառաջ յերկինս բողբոջու ժամա-
նակ, դառն սրտիւ կ'պատմագրէ ծերունի
հեղինակն Խորենոյ. «Բայց Արշակ ևս ժը-
պրհեցաւ առնել զօրծ անմտութեան, ի
թիկանց կուսէ լինին Մասեաց շինեաց
ձեռակերտ ժողով մարդկան մեղաւորաց.
եւ ետ հրաման որ ոք անկեալ անդր բնա-
կեսցէ, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք
դատաստանի. եւ նոյն ժամայն ծովացեալ
լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն,
քանդի աւանդառութ եւ պարտականք եւ
ծառայք եւ վնասակարք եւ զոգք եւ սպա-
նողք եւ կնահանք եւ այլ այսպիսիք փա-
խուցեալք անդր անկանէին, եւ ոչ գոյր
նոցա այց եւ խնդիր, եւ բաղում անգամ
բողբոջալ նախարարացն, եւ ոչ լուաւ նո-
ցա Արշակ, մինչեւ առ Շապուհ ևս ու-
նել նոցա բողբոջ, (Խոր. Գ. ԻԷ):

Որով Արշակ ընտանի թշնամեաց հետ,
որոնք Գնեկայ, եւ իւր հօր Տիրանայ եւ

այլոց արեան հեղման էին վրէժխնդիր, բո-
լոր նախարարք և մեծամեծք՝ ևս և իշխանք
աշխարհին թշնամի և ոսոխ շարեց իրեն
դէմ:

Ըստպէս զարձաւ թէ չէ ի Յունաց,
Պարսիկ սպարապետ ուղարկեց Հայ գըն-
դով բռնել զԱրշակ. իսկ Արշակ փա-
խաւ ի Սաւկաս. Հայ նախարարք ձեռն
տալով սպարապետին՝ առան ամուրն
Անի և գերեցին անախ բոլոր արքունի
զանձը:

Ինչ պիտի անէր դժբաղան Հայաս-
տանի արեանարբու և ազգակոտոր թըշ-
ւառ թագաւորը. Աստուածային բար-
կութեան անէծքն էր իւր վրա, Մեծին
Ներսիսի բերանովք. փախաւ եղբայրաս-
պանն Սայեն, «Աւնա խոյս ետ ի նոցանէ,
կըվիայէ պատմագիրն, զկողմամբք Սաւ-
կասու, Սրաց միաբանելով,» (Անդ):

Ներսիս էր և մեծ երանի, այսպիսի
բարբարոս թագաւորութեան անտերունչ
երկրին, եթէ Ղամէք մի առաքէր Աս-
տուած, և զայր յաւետիս Հայաստանի
խոստովանէր թէ՛ «Այր մի սպանի ի վե-
րըս ինձ, և երխտասարդ ի հարուածս ինձ,»
(Օննդոց):

Իայց Աստուծոյ երկայնմտութիւնն
անքննելի է ի դարձ մարդասպանին և մարդ-
կան մեղաւորաց չարեաց չափը լցուելու. ո՞
ղիտէ թէ նախարարքն ևս ինչ յանցան-
քով մեղաւոր էին առ Աստուած, ան-
հաւատարմութեամբ արդեօք առ իւր-
եանց իշխանութիւնը, արդեօք ուխտա-
դրութեամբ առ թագաւորս, եթէ ար-
դեօք անմիաբանութեամբ առ միմեանս:

Հարկաւ անմեղ էին նախահարքն մեր,
և սպանաւ մարդասպանն. մեղաւորք էին

նախարարքն մեր, և ազատուեց մարդա-
սպանն, կրկին ազգարիւն թափելու:

Ամուրն Անի առնուեց, արքունի դան-
ձըն ու թագաւորաց ոսկերքը գերի ընկաւ,
իհարկէ անարժան ժառանգի վնասը մե-
ռելոց ոսկերքին ևս կհասնի. խնդրանօք
իսկ նախարարք ոսկերքը յետ առնելով ի
գերողէն և յԱղցում ամփոփելէն ետքը,
ժողովեցան նախարարք Հայոց. ինչո՞ւ հա-
մար. մեզս ի վերայ մեղաց դնելով, դի-
մեցին առհասարակ Արշակաւանայ ար-
քունի ձեռակերտին վրա, և անքրիստո-
նեայ հոգւով և բոլորովին բարբարոսաբար
կոտորեցին մարդ ու կին, հարսն ու փե-
սայ, բաց ի ծծկեր ևրնխայից, և Արշա-
կաւան դեռ ևս ոչ քաղաքացեալ և ոչ
պերճացեալ, նստաւ իւր հիմանց փա-
տակների վրա, և այն ժամանակէն սկսեալ
մնաց անյիշատակ առ պատմագիրս. որպէս
և մէք չունիմք այլ ևս յիշատակել իւր
սակաւաժամանակեայ գոյութեան կոր-
ծանմանէն ետքը, բաց ի իւր այժմեան
տեղւոյ դրիցն և ձեռն:

Կմնայ մեզ միայն մի խորհրդածութիւն
անել մեր քրիստոնեայ նախարարաց
անքրիստոնեայ գործոց անդթութեան
վրա:

Ղամսկի երբ որ ապաշխարութեամբ
կապրին երկոտասան բիւր մարդիկ կռա-
պաշտ աշխարհքում, ի՞նչքան քրիստոնէա-
կան առաքինութիւն կգործէր մեր նախա-
րարանին, փոխանակ սրով սուսերի հար-
կանելոյ զԱրշակաւան, ապաշխարութեամբ
ապրեցուցանել զԱրշակաւան. այլ ձեռն
Տեառն էր ի նախարարս լցուցանել զչափ
հարցն իւրեանց, և Յովնան թերևս կը-
խորհայր ի խելի նաւին Օովոյաց աշխարհ-

քում, որ թէ և վաղ գիտացեալ էր զայս մեծին Ներսիսի, ի՞նչ էր ուրեմն յապաղելու պատճառը, որ անպարտ մարդկանց արիւնն էլ պարտաւորաց հետ թափուեց: — Ղուցէ՛ նա ևս իւր նպատակն ունէր:

Մեր նախնեաց մատենագրութիւնները շատ պակաս կողմեր ունին. եթէ նոքա իւրաքանչիւր անձին գործոց պատմութիւնը գրելու չոր ու ցամաք չգրէին անցնէին, այլ ամեն անցից յարակից պատմութիւնը ևս գրած լինէին, ո՛չ ոք այսօր չէր տարակուսել շատ գործքերի վրա, որպէս և Արշակաւանայ կոտորածի, կիմանար թէ ի՞նչ էր զլսաւոր պատճառը, որ նախարարք շատէն շատ իրենց նիւթական մլասուց համար կամ թէ առ թշնամութեան թաղաւորի կամ նորա հոմախոհից հետ՝ անխնայ կոտորէին այնքան բազմութիւն մարդկան՝ իրենց ազգը և իրենց արիւնը մինչև քսան հազար տուն. եթէ ուշ գնենք Մեսրոփեայ պատմութեանը, որոց ո՛չ հովիտն Արշակաւանայ կրբաւականանայ պարունակելու, և ո՛չ իսկ Արշակաւանայ միւս լեռնավայրք կ'տանէին, որոնք ինչպէս տեսնէք անձամբ այս օրերս, կարի անձուկ և նեղ են այնքան բազմութեան համար, եթէ չափազանցութիւն չլինի Մեսրոփեայ գրութեան մէջ, կամ Փոստոսին Բիւզանդայ աղձատախօսութենէն առանց քննութեան առած:

Երբէք կարելի չէ մեզ բաց ի ժամանակակից պատմաբանի գրածէ՛ հաւատալ կամ ընդունել այլ գրուածք յետադայից, որոնք կամ առաջին պատմագրի բանը այլ ընդ այլոյ կ'օրինակեն, կամ այսպէս

պղտոր աղբիւրներէ կ'առնուն. Խորենացին չի նշանակեր թիւ կոտորելոցն, որ մերձաւոր է ժամանակաւ տարաբաղդ դիպուածին, իսկ Մեսրոփե և Բիւզանդ բազմութեան թիւը յանչափս նշանակելէն ետքը, այնքան բիւրաւոր մարդոց մահը ևս անիծից ծնունդ կ'համարին մեծին Ներսիսի, որ նորա անէծքովը Արշակաւանայ այս հարուածն եղած լինէր. Այս հարուածն էլ չին չայաստան եր. 449, չարակեղ կամ ժանտ անուանեալ հիւանդութիւն կ'համարի նոյնպէս «յայնիծից սրբոյ մեծին Ներսիսի, պատճառեալ, կգրէ, ի մարդիկ և յանասուն», :

Օտրմանք է, այս մարդիկը կամ վերացած են եղել մատենագրելու ժամանակ, կամ երբէք չեն մտածել թէ իրենց երեւակայական գրուածքը առաջիններու հետ բաղդատելով, մեծ տարբերութիւն կ'գտնեն յետագայք, հետեւաբար և մտացածին կ'համարին իրենց գրուածքը և ո՛չ, իրացն ստուգութիւն:

Թէ որ Մեսրոփեայ կամ Բիւզանդայ գրուածոցը հաւատ ընծայենք, իբր քսան հազար տուն լինէր Արշակաւան, հինգ անձն մի տուն հաշուելով առ նուազն, հարիւր հազար անձն կոտորած պիտի լինին նախարարք երեք աւուր մէջ, որ անհնարին կ'թուի մեզ. երկրորդ՝ Արշակաւանայ բովանդակ միջոցը տեւեց միայն չորս տարի 370 — 374. ուստի ինչպէ՛ս կարելի էր չորս տարուայ միջում այնքան ժողով մարդկան մեղաւորաց լցուիլ յԱրշակաւան, որ մինչև հարիւր հազարի հասանէր. որ դարձեալ անհնարին կ'թուի. — կամ բազմութեան թիւը չա-

փաղանցէ, կամ Արշակաւանայ գոյու-
թեան և լեռողութեան ժամանակը պիտի
երկարի:

Իւ միթէ Հայաստան այնքան չարա-
գործ էր, որ երեք տարուայ միջոցում այն-
քան ժողով մեղաւորաց արտագրէր իւր
մէջէն. քրիստոնէութիւնը արդեօք ի՞նչ
ներգործութիւն արած էր հասարակաց
ժողովրդեան սրտի և հոգւոյ վրա, որ քը-
րիստոնէական առաքինութեան ճանա-
պարհէն այնքան շեղուելով, բոլորովին
ևս քրիստոնէութեան ճանապարհէն դուրս
գային, և աւանդառութիւն, պարտականք,
գողք և սպանողք և այլք այնքան ահա-
գին բազմութիւն կազմէին մարդկան մե-
ղաւորաց՝ չորս տարի միայն ոտքի վրա
կեցող Աւանի մէջ:

Խորենացին՝ որ հինգերորդ դարում
կապրէր մերձաւոր ժամանակաւ Արշա-
կաւանայ կործանմանը, իսկական անցքը
կհամառօտէ այսքան խօսքի մէջ. « Իւ
նախարարացն Հայոց ժողովեալ դիմեցին ի
վերայ արքունական ձեռակերտին Արշա-
կաւանայ, և հարին զնա սրով սուսերի
յառնէ մինչև ցկին »,:

Եթէ ճշմարիտ լինէր Փոստոսի դրուած-
քը, որ իրանից յառաջ մեծին Աերսիսի
ժամանակակից էր, նորա գրած առաս-
պելլախօսութիւնքը ևս կըկրկնէր Խո-
րենացին, թէ քսան հազար տուն էր
Արշակաւան, և յանիծից սրբոյն Աեր-
սիսի եղաւ այն հարուածն և այլն. բայց
որովհետեւ Խորենացին ևս քաջ գիտէր
Ղազարայ նման, եթէ անհաւատարիմ
ձեռն աղաւաղած էր Բիւզանդայ զը-
րուածքը, փսնայսորիկ և ինքն ևս անդէպ
համարեց այնպիսի առասպելախօսութիւն

յետապայից թողուլ իբրեւ ստոյգ պատ-
մութիւն անցից:

Իսկ Մեսրոպ տասներորդ դարում
պատմագրելով, Խորենացու անխառն
զրուածքը թողով, բառ առ բառ կառնու
ի Բիւզանդայ, Չամչեանի ասածին պէս:

Այսքան խորհրածութիւն անելէն ետ-
քը, կտեղագրենք ի վերջոյ և Արշակա-
ւանայ տեղւոյն դիրքն ու ձևը՝ հազար
հինգ հարիւր տարի կործանմանէն ետքը:

(Մեջէն է յետագայ)

ԱՐԷՂ. ԱՐՅԵՊՈՆՈՊՈՍ.

Ք Ա Ն Ի Մ Ի Խ Օ Ս Ք

ՓԱԹ—ԱՎԻ ՀԱՀԻ ՎԵՐԱՅ

(Շուրճիւն է ինքն)

1. Պ. Սուլէյման միրզայ, ծնեց երեք-
շաբաթի օրը 4 մահառմի 1225 հիջրի:
Սա ունէր 3 դաւակներ, որոնցից մինը
ուստը, երկուքն դուստրներ: Ընունը
որդւոյ Ղափուդ միրզայ, որի մայրն էր Ա-
ղայ—Բէկում անուն, դուստր Խազահան-
ցի Սադրաղամ Հաջի Մահամմեդ խանի:

1. Ե. Ֆաթուլլահ միրզայ, ծնեց չորեք-
շաբաթի 9 ըստքի 1226 հիջրի՝ ունէր
տիադոս 7 ռուսուլ սալթանէ, երեք զա-
ւակներ, որոնցից երկուսն ուստրներ և
մինը դուստր: Առաջին որդին Աւուրուդա-
հըր միրզայ, սրա մայրն էր դուստր Չա-